
Yeni Anayasa Eski Vatandaşlık

Mesut Yeğen^o

Vatandaşlık meselesi etrafında bunca gürültü kopması boşuna değil. Bizzat vatandaşlık mefhumunun doğası bunca gürültüye sebep oluyor. Vatandaşlık, yalnızca “kim vatandaş, kim değil”, “kim vatandaşlar cemaati olarak siyasi topluluğa dâhil, kim değil” meselelerini düzenliyor olsaydı bunca tartışmaya yol vermezdi. Basitçe, belirli siyasi sınırlar içerisinde hükümran olan bir devlete tabi olanlar vatandaş sayılır, bunların haricinde kalanlar da vatandaş addedilmez olur biterdi. Oysa vatandaşlık bu ayrımı düzenlemekle kalmıyor. Kim içeride kim değil ayrımına karar verdiği gibi, içeride kalanların, yani vatandaşların bir kısım hallerini şu ya da bu kıvamda düzenlemeyi de öngörüyor. Nitekim, “kim bizden değil” sorusuna cevap vermekle kalmayıp, bizliğin içeriğini, kıvamını tayin etmeye koyulduğu içindir ki, vatandaşlık etrafında bunca sert tartışma kopuyor.

Şunu teslim etmekte fayda var: modern biçimiyle vatandaşlık, işlediği her yerde, vatandaşlar cemaatini sadece siyasi bir topluluk olarak değil, şu ya da bu kıvamda ulusal-kültürel bir topluluk olarak da inşa etti. Mesela, Fransa köylülerini Fransız, İtalya köylülerini İtalyan kılanın, milliyetçilik fikriyle büyük bir koalisyon kuran vatandaşlık kurumunun olduğu iyi bilinir. Bu itibarla, vatandaşlık kurumunun vatandaş olan ve olmayanlar ayrımı yapması kadar, vatandaş olarak addedilenleri ulusal bir ideal ve kültür etrafında benzeştirmesi de epey sıradan bir durum. Bu birörnekleştirme işine muhalefet edilmesi de. Mesela, Fransa yurttaş-

---

^o Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Öğretim üyesi.

larının çoğunu Fransızlaştırdı ama Korsika meselesinde aynı beceriyi gösteremedi. Ya da İngiltere, Galler meselesini epeyce bir hal yoluna koydu ama İrlanda ve İskoçya meselesiyle uğraşmaya devam ediyor. Türkiye’de de benzer bir durum söz konusu. Balkan ve Kafkas göçmenleri Türkleştirildi ama Kürt meselesi devam ediyor.

Burada mesele şu: ahaliyi vatandaşlık kılıp ulusal bir kültür etrafında birörnekleştirme işi her yerde aynı kıvamda olmadı. Vatandaşlar topluluğunun kültürel heterojenliğinin tanındığı yerler de oldu; bu heterojenliğin baş belası olarak görülüp tümünden reddedildiği yerler de. Ancak içinde bulunduğumuz tarihsel dönemde, özellikle Batı demokrasileri, ahalinin kültürel farklılığını ortadan kaldırmayı artık bir norm olarak görmüyor ve kültürel benzeşmenin gevşek formlarına razı oluyor; hiç şüphesiz vatandaşlık kurumundan vazgeçmeden. İspanya Bask meselesini, Britanya İskoçya meselesini ve hatta Fransa Korsika meselesini, vatandaşlık haklarını siyasi topluluğu parçalamayacak denli farklılaştırarak, asimetrikleştirerek çözmenin yollarını arıyor.

Türkiye’ye de buraya kadar aktardığım zaviyeden bakmak gerekiyor. Elimizde, milliyetçilik fikriyle büyük bir koalisyon oluşturmuş neredeyse yüz yıllık bir vatandaşlık kurumu var ve bu kurum birörnekleştirme, benzeştirme işinde epey bir yol almış ve ama epey de bir dirençle karşı karşıya.

Yeni anayasa vesilesiyle giriştiğimiz vatandaşlık tartışması tam da bu ikili durumun kısılcacında kalmış görünüyor. Türkiye’de vatandaşlık kurumu ya bugüne kadar geçerli olduğu gibi ahaliyi benzeştirme işini düzenlemenin mümtaz araçlarından biri olmaya devam edecek ya da daha tahammül edilebilir kıvamda bir benzeştirme işini yürütmek üzere yeniden düzenlenecek. AKP tarafından hazırlanan anayasa taslağı mevcut durumun değiştirileceği yolunda güçlü bir işaret vermiyor. Görünen o ki, yeni bir anayasamız olacak ama vatandaşlık anlayışımız aynen devam edecek.

Yeni anayasaya rağmen devam edeceğini öngördüğüm mevcut vatandaşlık anlayışını tasvir edebilmek için tarihsel bir çözümleme yapmak gerekiyor.

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e

Türkiye’nin devraldığı siyasi tarih vatandaşlık fikriyle Tanzimat döneminde tanıştı. Mustafa Reşit Paşa’nın 1839’da duyurduğu Tanzimat Fermanı, tebaanın din farkı olmaksızın eşit olduğunu ve can ve mülk güvenliği hakkıyla donandığını duyuruyordu.¹ Tanzimat’ın dolaşıma soktuğu vatandaşlık fikri hukuki bir gövdeye ise 1876 Anayasası’yla kavuştu. 1876 Anayasası’nın *Tebaa-i Devlet-i Osmaniye’nin Hukuk-ı Umumiyesi* başlığı altında yer bulan 8. Maddesi şöyleydi:

¹ Bilindiği üzere, eşitlik ve otoriteye karşı temel haklarla donanmış olmak, vatandaşlık fikrinin esaslarındandır.

Devlet-i Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur.²

Vatandaş, dini ve etnik mensubiyetine bakmaksızın Osmanlı demeyi öngören bu madde, zamanın egemen ideolojisi olan Osmanlılık fikriyle uyumluydu. Bilindiği üzere, Osmanlı eliti Tanzimat'tan başlayarak siyasi topluluğun kıvamını tarif etmek üzere Osmanlılık mefhumunu kullanır olmuştu. Osmanlılık, bir hanedana ve onun başında bulunduğu devlete tabi olmayı işaret ettiği için, 1876 Anayasası vatandaşlardan esas olarak kültürel benzeşmeyi değil, siyasi ortaklaşmayı talep ediyordu. Ne var ki, Osmanlı vatandaşlığının kısmen de olsa kültürel bir iması da vardı. Anayasada yer alan resmi dilin Türkçe olması [m.21], memur ve mebus olabilmek için Türkçe okuyup yazabilme şartı [m.21, m.57] vb. şunu gösteriyordu: Osmanlı hukuku, vatandaşlardan bir düzeyde de olsa Türklük kültür dairesi içine girmelerini talep ediyordu.

Aslında, Türklüğün Osmanlılık içerisindeki mümtaz bir yeri olduğu şeklindeki fikir, Osmanlılık fikrinin uygulayıcılarınca epey erken zamanlarda telaffuz edilmişti. Mesela, Tanzimat döneminin meşhur paşalarından Ali Paşa, Hariciye Nazırı olduğu 1862 yılında, imparatorlukta birleştiricilik görevi gören unsurun Türkler olduğunu savunuyordu.³ Keza, Osmanlılık fikrinin takipçilerinden Namık Kemal için de Osmanlı vatandaşı olmak, en azından Osmanlı'nın Müslüman tebaası için Türkleşmek demektir. Şunları diyordu Namık Kemal 1878 yılında:

[E]limizden gelse, memleketimizde mevcut olan lisanların Türkçeden başkalarını mahvetmek iktiza ederken, Arnavutlara, Lazlara, Kürtlere birer elifba tayiniyle ellerine şikak için bir silah-ı manevi mi teslim edelim? Lisan bir kavmin diğerine inkılâbını men için belki diyanetten bile daha metin bir seddir. (...) Vakıa Rumlara, Bulgarlara bizim lisanı tamim etmek kabil değildir; fakat Arnavutlara, Lazlara, yani Müslümanlara tamim etmek pek kabildir, Onlar da, münasip yolda idare olunur, mektepler yapılır ve hatta bizim o nakıs maarif nizamnamesinin hükmü icra olunur ise, yirmi sene sonra, Lazca, Arnavutça bütün bütün unutulur.⁴

Neticede şunu söylemek mümkün: İlk anayasamız ve vatandaşlığın siyasi tarihimizdeki ilk hali, Osmanlı vatandaşlarından oluşan ahaliyi, esasen siyasi, kısmen de kültürel bir topluluk olarak inşa etmek niyetindeydi.

1924 Anayasası

1924'teki ikinci anayasa bu durumu kökten değiştirdi. 1924 Anayasası'yla beraber ahaliden, vatandaşlar cemaatinden siyasi bir topluluk oluşturmak kadar,

² Suna Kili & A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları 2000), 44. Bu madde II. Meşrutiyet döneminde de aynen korundu, tadil edilmedi.

³ Bernard Lewis, "Ali Pasha on Nationalism", *Middle Eastern Studies*, v. 10, 1974, p. 7.

⁴ Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (İletişim Yayınları: İstanbul, 1994), s. 18.

belki bundan da fazla, kültürel-ulusal bir topluluğu oluşturması istenir oldu. Anayasal kaydı 1924'te gerçekleşiyse de, bu keskin dönüşümün elli yıllık bir tarihe yaslandığını belirtmek gerekiyor. 1877'den 1924'e kadar olan bitene bağlı olarak, Ali Paşa'nın "imparatorluğun birleştirici unsuru olarak Türkler" fikrinden, erken dönem Türk milliyetçilerinin "unsur-i aslı olarak Türklerine", buradan Jön Türklerin "millet-i hakime olarak Türklerine" ve nihayet 1924 Anayasasının "Devlet, Türkten başka bir millet tanımaz" düsturuna geçildi.

1924'le birlikte, Cumhuriyetin vatandaşlarından oluşan siyasi topluluğun, etno-kültürel bir topluluk olarak da, yani Türk milleti şeklinde inşa edileceği bildirilmişti. Anayasa, ülkede Türklükten başka kültürel aidiyetlerin de var olduğunu kabul ediyor, ancak bunların yeniden-üretimine izin verilmeyeceğini duyuruyordu.⁵ Bu durum, 1924 Anayasası'nın en azından iki dereceli bir Türklük fikrine sahip olduğunu gösterir. Anayasa açısından Türklük, Türklerden, yani Türkçe konuşulan bir aileye doğanlardan ve Türkleşmesi beklenenlerden, yani müstakbel-Türklerden oluşuyordu. Diğer bir deyişle, 1924 Anayasası, Osmanlı'daki vatandaşlık anlayışından farklı olarak, belirgin bir biçimde asimilasyonist bir yurttaşlık fikrinin devreye girmiş olduğunu duyuruyordu. Kısacası, vatandaşların Türk-olmayanlarından Türkleşmeleri isteniyordu.

Ne var ki, Anayasa'nın ve buna bağlı mevzuatın vatandaşların Türk-olmayanlarının tamamını Türklüğün muhtemel menziline görmüş olduğunu söylemek mümkün değil. Diğer bir deyişle, 1924 Anayasası'nın Türklüğü Cumhuriyetin bütün vatandaşlarına açık hale getirdiği ve bu itibarla da Türklükle vatandaşlığı özdeşleştirdiği iddiası, bütün popülerliğine rağmen, doğru değil.

Vatandaşlıkla Türklüğün bir ve aynı şey olmadığı bizzat 1924 Anayasasında ifade edilmişti. Anayasanın vatandaşlığı düzenleyen ünlü 88. Maddesi şöyle düzenlenmişti: "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur".⁶ 88. Maddenin sıklıkla Türklüğü vatandaşlıkla özdeşleştiren ya da Türklüğü vatandaşların tamamına açık kılan bir metin olarak yorumlandığı malum. Nitekim bugünkü anayasa tartışmalarında da vatandaşlığın 88. Maddedeki biçimiyle yeniden düzenlenmesi gerektiği öneriliyor. Oysa, maddenin lafzına ve Meclisteki kabul edilmiş hikayesine biraz daha yakından bakıldığında, 88. Maddenin Türklüğü vatandaşlıkla edinilebilir siyasi bir paye olarak görmediği açıkça görülüyor. İzah etmek gerekiyor.

1924 Anayasasını hazırlayan Meclis Anayasa Komisyonunca Meclis Genel Kuruluna teklif edilen metinde 88. Madde şöyle düzenlenmişti: "Türkiye ahalisine

---

⁵ Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı giriş/gerekçe kısmı şöyleydi: "Devletimiz bir devleti milliyedir. Devlet, Türkten başka bir millet tanımaz. Memleket dahilinde hukuku mütesaviyeyi (hukuksal eşitliği) haiz başka ırktan gelme kimseler bulunduğundan bunların ırki mübayanetlerini (başkalıklarını) manii milliyet tanımak caiz olamaz." A. Şeref Gözübüyük ve Zekai Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1957), s. 7.

⁶ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, s.:441.

din ve ırk farkı olmaksızın Türk ıtlak olunur”.⁷ Yani ilk teklifte “vatandaşlık itibarıyla” kaydı bulunmuyordu. Ne var ki, Genel Kurula bu biçimde inen madde, açık bir hoşnutsuzluğa sebep olur ve maddenin tadili istenir. Örneğin Bozok (Yozgat) Mebusu Ahmet Hamdi Bey, Anayasa Komisyonunun, kanun milliyetle değil tabiiyetle ilgilidir şeklindeki hatırlatmasına rağmen, maddenin düzeltilmesini ister. Önerisi ilginçtir: “Türkiye ahalisinden olup Türk harsını kabul edenlere Türk ıtlak olunur”.⁸ Meclisteki sıkıntı açıktır. Yasakoyucu, Türklüğü vatandaşlıkla edinilebilir bir paye olarak görmeye razı değildir. Tartışmaya dönemin Türkçülük cereyanının önde gelenlerinden Hamdullah Suphi Bey dahil olur ve Meclis’in hoşnutsuzluğuna daha açık bir dille tercüman olur:

Bütün siyasi hudutlarımız dahilinde yaşayanlara Türk unvanını vermek bizim için bir emel olabilir. Fakat görüyorsunuz ki, çok müşkül bir mücadelenin içinden çıktık ve hiçbirimiz kalbimizde mücadelenin tamam olduğuna dair bir şey taşımıyoruz. Diyoruz ki: Devletin, Türkiye Cumhuriyeti’nin tebaası tamamıyla Türktür. Bir taraftan da hükümet mücadele ediyor, ecnebler tarafından tesis edilmiş olan müessesatta çalışan rumu, ermeniye (sic) çıkarmaya çalışıyor. Biz bunları rumdur ermenidir diye çıkarmak istediğimiz vakit bize hayır Meclisinizden çıkan kanun mucibince bunlar Türktür derlerse ne cevap vereceksiniz? Tabiiyet kelimesi zihinlerde mevcut ve kalplerde mevcut bulunan bu emeli izale etmeğe kifayet etmez. Lafzen biz bir tefsir bulabiliriz. Maddeye tefsir ile geçilebilir, fakat bir hakikat vardır. Onlar Türk olamazlar.⁹

Hamdullah Suphi’nin tercümanı olduğu sıkıntı apaçıktır: Meclis, ülkenin gayrimüslim ahalisini Türklüğün menzilineki vatandaşlar olarak görmemektedir. Dönemin meclisindeki hâkim anlayışa göre ülkenin gayrimüslimleri Türk olmadıkları gibi, Türkleşemezlerdi de. Bu durumda Türklüğü derecelendirmekten başka yapılacak bir şey yoktu. Nitekim, Hamdullah Suphi’nin, hem Anayasa Komisyonu hem de Genel Kurul tarafından kabul edilen önerisine göre gayrimüslimlerin Türklüğü ancak vatandaşlık itibarıyla Türklük olacaktı. Dolayısıyla, Meclis Genel Kuruluna “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın Türk ıtlak olunur” şeklinde gelen 88. Maddenin, Genel Kurulda “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın *vatandaşlık itibarıyla* Türk ıtlak olunur” şeklinde tadil edilmesinin ardında, Meclisin en azından Türkler ve vatandaşlık itibarıyla Türk olanlar şeklinde bir ayırımı benimsemesi yatıyordu.

Aslında bu durum hiç de sürpriz değildi. Çünkü hem Lozan görüşmeleri hem de akabinde gerçekleşen 1924 Mübadelesi gösteriyordu ki, Türkiye Cumhuriyetini kuranlar gayrimüslim ahaliyi ülke vatandaşı olarak görmek istemiyorlardı. Lozan’daki görüşmeler esnasında Türk tarafı ülkedeki gayrimüslimlerin tama-

⁷ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, s. 436.

⁸ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, s. 436.

⁹ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, s. 437.

mından kurtulmak istediğini açıkça beyan etmiş,¹⁰ ancak Batı Trakya'daki Müslümanlara karşılık İstanbul'daki 'yerleşik' Rumların ülkede kalmasına rıza göstermek zorunda kalmıştı. Keza, 1924'teki mübadele esnasında Türkçe konuşmayan Müslimler ülkeye kabul edilirken, Türkçe konuşanlar da dâhil gayrimüslim ahalinin büyük kısmı mübadele edildi.

1924 Anayasası'nda yer bulan vatandaşlık anlayışına dair yürüttüğüm bu tartışmanın ortaya koyduğu gerçek şudur: Ülkenin vatandaşlık mevzuatı açısından, en azından 1961'e kadar, memlekette üç derece Türklük vardır. Türkler, müstakbel-Türkler ve vatandaşlık itibarıyla Türk olanlar. Bu üç grubun, ahalinin hangi kesimlerine denk düştüğü de aşağı yukarı belliydi. Hâlihazırda Türkçe konuşanlar "Türkleri", Türk dili ve kültürü dairesine henüz girmemiş Boşnak, Çerkez, Arap ve Kürt gibi Müslim kavimler "müstakbel-Türkleri", gayrimüslimler de "Kanunuesasi Türklerini" oluşturuyordu.

Aslında, bu üç dereceli Türklük fikri, Cumhuriyetin hemen öncesinde dönemin entelektüel elitinin kafasında çoktan oluşmuştu. Cumhuriyet döneminin de mühim entelektüellerinden olan Mehmet Fuat Köprülü, 1913 yılında *Türk Yurdu* dergisinde yayımladığı bir yazısında bu üç dereceli Türklük anlayışını açık bir biçimde ifade etmişti. Diyordu ki Köprülü:

Devletimizi bir büyük daireye benzetecek olursak kuvve-i merkeziyeyi Türklük, onun etrafındaki birinci daireyi İslamlık, son daireyi de Hristiyan unsurlar teşkil eder. ... Osmanlı devleti her şeyden evvel bir Türk ve İslam saltanatıdır. Kuvve-i merkeziyeyi iptida Türklük ve ona merbut İslamlık teşkil eder.¹¹

Netice itibarıyla, 1924 Anayasası'nda yer bulan vatandaşlık anlayışı gayrimüslimler hariç olmak üzere ülke ahalisinden türdeş bir etno-kültürel topluluk yaratacağını beyan ediyordu. Bu vatandaşlık anlayışının uygulama düzeyinde karşılığına baktığımızdaysa şunu görüyoruz. Türkiye'de vatandaşlık pratikleri esas olarak asimilasyonist kısmen de ayrımcı olmuştur. Memleketin Türk olmayan Müslimleri asimilasyonist, gayrimüslimler ise ayrımcı vatandaşlık pratiklerine maruz kalmıştır.

Ayrımcılık ve Asimilasyon

Gayrimüslim vatandaşların maruz kaldıklarıyla başlayalım. 1926 tarihli Memurin Kanunu ayrımcı uygulamaların kapısını açtı. 788 sayılı Memurin Kanunu'nun

¹⁰ Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç. Türk Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), s. 59-139.

¹¹ Mehmet Fuat Köprülüzade, "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", *Türk Yurdu*, No. 45, Temmuz-Ağustos 1913. Aslında, İttihat ve Terakki'nin Türkçe konuşanları teksif etme, gayrimüslimleri mübadele ya da tehcir etme ve Türkçe konuşmayan Müslümanları da asimile etme üçlüsünden oluşan nüfus ve iskan siyaseti Türklüğün üç dairesi fikrinin, Balkan Savaşlarından itibaren yaygın bir anlayış haline geldiğini göstermektedir. Diğer bir deyişle, 1924 Anayasasına açık bir biçimde yansıyan bu üç dereceli Türklük fikrinin en azından İttihat ve Terakki'nin iktidar olduğu dönemde birlikte kabul görmüş bir fikir olduğunu söylemek mümkün görünüyor.

dördüncü maddesi, devlet memuru olacaklarda Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı ya da Türk vatandaşlığı yerine Türk *olmak* şartını aramaktaydı.¹² Türklüğü devlet memuru olmanın koşulları arasında gösteren bu kanun 1965 yılına kadar yürürlükte kaldı. Ancak biliyoruz ki, bugün dahi bürokrasinin üst kademelerinde tek bir gayrimüslim yurttaş yoktur. Gayrimüslim yurttaşlarca kurulan vakıfların mülklerine el konulması ya da Varlık Vergisi gibi uygulamalar da bahsettiğim türden pratiklerin çok bilinen örnekleri oldu. Neticede, gayrimüslim yurttaşların Lozan antlaşmasıyla edindikleri grup haklarına sahip olmak ‘ayrıcalığının’ karşılığı temel bir kısım haklarının ihlali oldu.

Asimilasyonist patriklere gelince, bu türden pratiklerin menzilerindeki tek olmasa da öncelikli grubun Kürtler olduğu malum. Gerek ülkenin kadim bir kavmi oluşu, gerek nüfus itibarıyla büyüklüğü ve gerekse de dil ve toprak birliğine sahip bir kavim olması, Kürtlüğü asimilasyonist siyasetin esas muhatabı haline getirdi. Kürtlerin maruz kaldığı asimilasyonist pratikler Cumhuriyetin Kürt meselesiyle mesaisini ve aslında asimilasyon işini de düzenleyen vasıtaların başlıcası olmuş [Birinci] Umumi Müfettişlikçe kaleme alınan raporlarda açıklıkla ifşa edilmiştir. Bu raporları tek tek ele almak mümkün değil. Bu sebeple, bu raporlarda yer bulan malzemeyi tespitler ve öneriler şeklinde iki genel başlık altında aktarmak gerekiyor.¹³

Müfettişlik raporlarınca yapılan başlıca tespitler şunlardır: Fırat’ın doğusundaki bölgede Kürt nüfus yoğunudur; Bu bölgede yaşayan Kürt nüfusu bir milyondan fazladır ve bölgedeki Türk nüfusu Kürt nüfusun dörtte birinden daha azdır; Gerekli tedbir alınmadığı takdirde, “Fırat’ın şarkındaki vilayetlerimizden sarfınazar etmek mecburiyetinde” kalınabilir. Avni Doğan’ın sözleriyle, “Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında Türkçe’den başka bir dil ve Türk’ün dileğine aykırı bir dilek hakim bulunmaktadır.”¹⁴

Buna mukabil bu raporlarda yer bulan başlıca öneriler de şunlardır: “Türk nüfus ve nüfuzunu hakim kılmak” için “en mühim menzil hatları üzerindeki köylere Türk yerleştirmek ve yeniden Türk köyleri tesis etmek; Türk olup Kürtlüğe mağlup olmaya başlayan vilayet ve kaza merkezlerinde Türkçe’yi hakim kılmak; Kürt mıntıkası içinde bilhassa kız mekteplerine ehemmiyet vermek; Fırat’ın garbındaki vilayetlerimizin bir kısmında dağınık bir surette yerleşmiş olan Kürtleri Türk yapmak; Van’la Midyat arasındaki hattın batısında, Ermenilerden kalan araziye Türk muhacirleri yerleştirilmek; “Ermenilerden kalan emvalin satılmasını hatta Kürtlere icar dahi edilmemesini” sağlamak; Kürtlerle meskun bu bölgeye “Yugoslavya’dan gelen Türk ve Arnavutlar’la İran ve Kafkasya’dan gelecek Türkleri yerleştirmek; Vilayet ve kaza merkezlerinde hükümet ve beledi-

¹² Ayhan Aktar, “Cumhuriyetin ilk Yıllarında Uygulanan “Türkleştirme” Politikaları”, *Tarih ve Toplum*, No. 156, 1996, s.11.

¹³ Birinci Umumi Müfettişlik raporları için bkz. Mehmet Bayrak, *Kürdoloji Belgeleri* (Ankara: Özge Yayınları, 1994), s. 233-270.

¹⁴ Mehmet Bayrak, *Kürdoloji Belgeleri* (Ankara: Özge Yayınları, 1994), s. 238.

ye dairelerinde ve sair müessesat ve teşkilatta, mekteplerde, çarşı ve pazarlarda Türkçe'den maada (başka) lisan kullananları cezalandırmak; Askere alınanların başka bölgelerde askerlik yapmasını sağlamak ve bölgede yerli memur bulundurmamak; Bölgede görev yapan batılı memurları Kürt kızlarıyla evlenmeye özendirmek, bunlardan bölgede yerleşmek isteyenlere arazi vermek; bölgede yerleşik Türk, Kürt ve Aleviler arasında kız alıp vermeyi teşvik etmek; İdari tedbirlerle köylerden çocuk toplamak; Türk kültürü ve temsil esasına müstenit okutma yapmak.

Kürtlerin asimilasyonu için Umumi Müfettişliklerce önerilen işlerin ne kadarının gerçekleştirilebildiği epey belirsiz olmakla birlikte, bütün bu önerilerin kağıt üzerinde kalmadığı da muhakkak. Cumhuriyet, kuruluşunun hemen ardından bürokrasinin geliştirdiği önerileri uygulamak için yola koyuldu. Şeyh Sait İsyanının hemen ardından uygulanan ilk önlem, isyana karışanların aileleri ve yakınlarıyla birlikte batı bölgelerinde iskan edilmesi oldu. Daha kapsamlı bir uygulama 1934 yılında geldi. Bu yıl kabul edilen İskân Kanunu'nun hedefi, Anadolu'nun demografik kompozisyonunun etnik mülahazalar uyarınca yeniden düzenlenmesi ve Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesiydi. Türkleştirme, Türk-olmayanların Türk bölgelerine, Türklerin de Türk-olmayan bölgelere yerleştirilmesi yoluyla gerçekleştirilecekti.

Asimilasyonu gerçekleştirmek üzere başvuru alan yegane uygulama zorunlu iskan olmadı. Cumhuriyetin kuruluşunun ardından Türkçeden başka dillerde yayın ve eğitime, Lozan hükümleri saklı kalmak üzere, izin verilmedi. Nitekim bugün de, mevcut anayasanın 42. maddesi, milletlerarası anlaşma hükümleri saklı kalmak üzere, eğitim kurumlarında, Türk vatandaşlarına Türkçeden başka bir dilin anadil olarak öğretilmesini yasaklamaktadır. Kürtçe üzerindeki baskının daha yakın zamanlı örneği 1983 yılında çıkarılan ve 1991 yılında kaldırılan 2932 sayılı yasa oldu. Kürtçe üzerindeki kısıtlamalar eğitim ve yayın alanıyla sınırlı kalmadı. Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan *Şark İslahat Planı* uyarınca 'açıkta' Kürtçe konuşmak da yasaklanmaya çalışıldı.

Soyadlarıyla, yer adları ve köy isimlerinin Türkleştirilmesini ve çocuklara Kürtçe adlar konmasının yasaklanmasını da aynı fasıldan saymak gerekir. 1934 yılında kabul edilen 2525 sayılı Soyadı Kanununun üçüncü maddesi "[r]ütbe ve memuriyet, aşiret ve yabancı ırk ve millet isimleri[nin]" soyadları olarak kullanılmasını yasaklıyordu. 1949 yılında çıkarılan İl İdaresi Kanunuysa, yer adlarının değiştirilmesi yetkisini İçişleri Bakanlığına veriyordu. Bu yetkinin cömert bir biçimde kullanıldığı malum. Keza, 1972 yılında çıkarılan 1587 sayılı Nüfus Kanununun 16. maddesi de doğan çocuklara Kürtçe isim konmasını yasaklıyordu.

Asimilasyon siyasetinin bir başka mümtaz aracı Yatılı Bölge (İlköğretim) Okulları (YİBO) oldu. Bu aracın halen kullanılmakta olduğu malum. Milli Eğitim Bakanlığı verilerine göre, bugün toplam 299 Yatılı Bölge Okulunun 155'i, diğer bir deyişle yüzde 52'si Kürtlerin yoğun yaşadığı illerdir. Keza, bu okul-

larda okuyan toplam 142.788 öğrencinin 84.442'si ya da yüzde 59'u yine bu illerdedir.

Netice itibarıyla, 1924 Anayasası'nda yer bulan vatandaşlık anlayışı, memleket ahalisinin siyasi bir topluluk şeklinde örgütlenmesiyle yetinmeyip, gayrimüslimler hariç olmak üzere, etno-kültürel bir topluluk da olmasını öngörmüş olup, vatandaşlık pratikleri de Kürtlere yönelik olarak asimilasyonist gayrimüslimlere yönelik olarak da ayrımcı olmuştur.

1961 ve 1982 Anayasaları

1961 Anayasası'nda yer bulan vatandaşlık fikrinin 1924'tekinden farklı olduğunu biliyoruz. 1961 Anayasası'yla birlikte kabul edilen ve 1982 Anayasası'nda da aynen tekrar edilen vatandaşlık fikrine göre, "Türk devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türktür".¹⁵ Bu değişiklik, 1961 Anayasası'nın derecelenmiş bir Türklük fikrinden vazgeçmiş olduğunu ve dolayısıyla Türklüğün 1961'den beridir vatandaşlıkla eşitlenmiş olduğu şeklinde bir intiba uyandırsa da, durum bu değildir. Hem 1961 hem de 1982 Anayasası'nda devleti ve vatandaşı tanımlarken kullanılan terminolojideki "kararsızlıklar", Türklük ve vatandaşlık arasındaki mesafenin her iki anayasada da halen muhafaza edildiğini göstermektedir. Birkaç örnek vermek gerekirse, 1961 Anayasası'nın ilk maddesi devleti Türkiye devleti ve Türkiye Cumhuriyeti olarak tanımlarken, başka bazı maddeler Türk devleti terimini kullanmaktadır. Keza, yurttaşın hak ve yükümlülüklerini tanımlayan maddelerin pek çoğu "herkes" ya da "vatandaşlar" ibaresini kullanırken, kamu hizmetine girme ve milletvekili seçilme haklarını düzenleyen maddeler bir anda "her Türk" ibaresini kullanmaya başlamaktadır. 1982 Anayasası da benzeri terminolojik tutarsızlıklardan muaf değildir. Bu anayasanın da ilk maddesi Türkiye Cumhuriyeti tabirini kullanırken, 66. madde Türk Devleti ibaresini kullanmaktadır. Keza, 1982 Anayasası'nın birçok maddesi "herkes" ibaresini kullanırken, kimi maddelerde "vatandaşlar" (madde 59 ve 62), başka maddelerde ise "her Türk" (madde 70 ve 72) ibaresi kullanılmaktadır.

Bu örnekler, vatandaşlık ve Türklük arasında bir mesafenin 1961 ve 1982 Anayasalarında da muhafaza edildiğini gösteriyor.

1961 ve 1982 metinlerinin kabul edildiği Anayasa Komisyonu ve Meclis görüşme tutanakları da bahsedilen mesafenin muhafaza edildiğine işaret etmektedir. 1961 Anayasasını hazırlayan komisyonun tutanaklarına erişemedim. Ancak, dö-

¹⁵ Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayını, 2000), s. 138. Bu çalışmanın esas meselesi kimin Türk vatandaşı olabileceğinin formel olarak nasıl düzenlendiğinden ziyade, Türk vatandaşlığınca işaret edilen Türklüğün etnik mahiyetini çözümlenmek olduğundan, vatandaşlık meselesiyle ilgili iki temel metin ihmal edilmiştir. 1928 yılında kabul edilip 1929 yılı başında yürürlüğe giren 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ile 1964'ta kabul edilen 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, kimlerin Türk vatandaşı olabileceğini düzenleyen önemli metinlerdir. Kanun metinleri için bkz. TBMM, *Kavanin Mecmuası*, C.6, 1928 ve TBMM, *Kanunlar Dergisi*, C. 47, 1966.

nemin Temsilciler Meclisine sunulan Anayasa Komisyonu Raporu vatandaşlığı düzenleyen maddeyi takdim ederken “1924 Anayasasının 88. Maddesinin birinci fıkrası hükmü nakledilmiştir” demektedir.¹⁶ Oysa, 1961 Anayasasında sunulan hükmün 1924’tekinden farklı olduğunu biliyoruz. Burada, geçici olmak üzere şu yorum yapılabilir: 1961 Anayasasını hazırlayanlar sundukları lafzi değişikliğe karşın 1924 Anayasasının 88. Maddesindeki ruha sadıktırlar.

1982 Anayasasını kabul eden Danışma Meclisi tutanakları da bu ruha sadık kalındığını göstermektedir. 1982 Anayasası’nın Danışma Meclisince teklif edilen biçiminde vatandaşlığı düzenleyen maddeye dair olarak şunlar denmektedir:

Vatandaşlık önemli bir bağıdır. Bu bağın önemini ve niteliğini belirtmek bakımından maddenin başlığı olan 1961 Anayasasındaki 54. Maddenin vatandaşlık başlığı Türk vatandaşlığı haline getirilmiştir. Bu suretle vatandaşlık bağı ile devlete bağlı olan herkes deyiminden Türk vatandaşlık bağı ile devlete bağlı olan herkes Tür vatandaşdır demek istenmiştir. Bu şekilde vatandaşlık bağının Türklüğü kazandırmada daha kuvvetli bir bağ olduğu vurgulanmak istenmiştir.¹⁷

Benzer bir biçimde vatandaşlıkla ilgili madde Danışma Meclisinde görüşülürken, Türklük ve vatandaşlığın bir ve aynı şey olmadığına dair görüşler arz edilmiş ve ya herkese Türk vatandaşı diyelim ya da Türklüğü benimseyen vatandaşlara Türk diyelim şeklinde öneriler yapılmış, ancak taslağı hazırlayan komisyon, bu tadili önerenlerin fikren doğru olduğunu kabul etmekle beraber, maddenin hukuki bir durumu düzenlediği gerekçesiyle tadil önerisinin kabul edilmemesini uygun bulmuştur.

Yeni Anayasa: Eski Vatandaşlık

Türk vatandaşlığının tarihsel seyri şunu göstermektedir. Cumhuriyet açısından Türklük en azından üç dereceli bir kategori olmuştur. Vatandaşlar topluluğu, Türkler, müstakbel-Türkler ve Kanuniesasi Türkleri olmak üzere, üç daireden oluşan bir cemaat olarak düşünülmüştür. İkinci dairenin mensuplarının asimilasyon yoluyla ilk daireye dahil olması, üçüncü dairenin mensuplarının Türklüğünün ise vatandaşlık itibarıyla Türk olmaya sınırlı kalması öngörülmüştür.

Görünen odur ki AKP tarafından hazırlatılan yeni anayasa tasarısı da benimseyen vatandaşlık anlayışı açısından esas olarak geçmişteki üç anayasayı kuşatan ruha sadık kalmıştır. Yeni anayasa taslağında 35. Madde’de düzenlenen vatandaşlık meselesi için üç öneride bulunulmuştur:

Devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türkiye Cumhuriyeti vatandaşdır.

¹⁶ Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt 2.

¹⁷ TC Anayasa Tasarısının Danışma Meclisince Kabul Olunan Metni, *MGK Tutanak Dergisi*, Cilt 7, s.34.

Türkiye Cumhuriyetine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkese, din ve ırk farkı gözetilmeksizin Türk denir.

Vatandaşlık temel bir haktır. Kanunun öngördüğü esaslara uygun olarak bu statüyü kazanan herkes Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıdır.

Üç değişik öneride bulunulmasına rağmen, taslağı hazırlayan komisyonun esas olarak ikinci öneri üzerinde mutabık kaldığı anlaşılmaktadır. 1924 Anayasasındaki formüle geri dönmeyi öneren bu ikinci öneri, yeni bir anayasaya rağmen vatandaşlık meselesinde ve buna bağlı olarak da Kürt sorununda hiçbir esaslı değişikliğe gidilmeyeceğini göstermektedir. Görünen odur ki, yeni anayasamız da ülkede Türklere başka etnik grupların yaşadığını zımnen kabul edecek, ancak herkesi Türklüğe davet etmeye de devam edecektir. Başka bir deyişle, yeni anayasa da vatandaşları en azından Türklere ve müstakbel-Türklere olarak ikiye ayıracak ve müstakbel-Türklerin (mevcut zeminde bu daha ziyade Kürtleri anlatmaktadır) Türkleşmesini bekleyecektir.

Bu durum, AKP'nin ve yeni anayasanın mimarlarının yeni anayasayı, Kürt meselesinin yarattığı tansiyonu biraz da düşürebilecek bir vasıta kılmak niyetinde olmadığını göstermektedir.